

Böyük ümidlərlə başladı, faciə ilə bitdi

Türk xalqlarının birliyi köklərini uzaq keçmiş-dən götürür. Türklər böyük bir coğrafiyada çox güclü dövlətlər qurmuşlar. Onlar həm siyasi və hərbi qüdrətləri ilə, həm də mədəni və elmi sahələrdə bəşəriyyət tarixinə mühüm töhfələr vermişlər. Minsrlə ədəbi-mədəni irs, eyni milli-mənəvi dəyərlə-rimiz ortaq tarixi keçmişimi-zin misilsiz inciləri olmuşdur.

100 il əvvəl Bakıda I Türkoloji Qurultay keçirilmişdir. Beynəlxalq miqyaslı bu möhtəşəm elmi forumda türkologiyanın ən aktual məsələləri geniş və sistemli şəkildə müzakirəyə çıxarılmış, türk dünyasının dili, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gələcəyi ilə bağlı vacib qərarlar qəbul edilmişdir. Ən mühüm məsələlərdən olan latın qrafikası əsa-sında vahid ümumtürk əlifbasına ke-çilməsi xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev I Türkoloji Qurultayın 100 illik yu-bileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: "Bakı şəhəri XX əsrin əvvəllərindən intellektual həyatın yüksək səviyyəsi ilə seçildiyi və dünya türkologiyasının nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanın-dığı üçün I Türkoloji Qurultaya evsa-hibliyi etmişdir. Türk respublikaları ara-sında yeni əlifbanın ilk kütləvi tətbiqi-nə məhz Azərbaycanda başlanılması isə hələ XIX əsrdən etibarən burada müterəqqi düşüncəli ziyalıların əlifba islahatı uğrunda apardıqları ardıcıl mü-barizənin nəticəsi idi".

Bu gün bütün türk dünyası ana dillə-rinin uzun əsrlər boyu işlək olması yönündə apardığı islahatlarda həmin alimlərin miras qoyduğu ənənələrə, fundamental elmi əsərlərinə istinad edir. Buna görə də həmin şəxsiyyətlə-rin gördüyü işlər əvəzsizdir. Türk xalq-larının ana dili tarixində zaman-zaman böyük hadisələr baş verib, dilin inkişaf-na təkan olan əhəmiyyətli addımlar atılıb. Həmin türkoloqlar, dilçilər, dil təəssübkeşləri bu hərəkətin başında du-rub, dil siyasətində onların misilsiz xid-mətləri olub.

İlk türk qurultayı: böyük ümidlərə doğru

1926-cı il fevralın 18-də qurultayın Bakıda keçirilməsi məsələsi ÜK(b)P-nin Siyasi Bürosunda müzakirə edilir və müvafiq qərar qəbul olunur. Bu mötə-bər məclisin çağırılması məsələsində Nəriman Nərimanov, Səməd Ağama-hoğlu, Cəlal Qorxmazov kimi dövlət və partiya rəhbərləri xüsusi xidmət göstə-rirlər. Qurultayın keçirilməsi ilə bağlı Orconikidze, Ağamalıoğlu və Naqovit-sindən ibarət komissiya yaradılır, son-radan bu tərkibə Ruhulla Axundov, Cə-lal Qorxmazov, Mirzə Davud Hüseynov da daxil edilir.

Beləliklə, 1926-cı il fevralın 26-da Bakı şəhərində "İsmailiyyə" binasında I Türkoloji Qurultay öz işinə başlayır. Mötəbər elmi məclisə S.Ağamalıoğlu sədrlik edir. 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi qurultay 17 iclas keçirir. Türk dünyasının dilinə, tarixinə, etnoq-rafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyə-tinə həsr olunmuş 38 məruzə dinləni-lir. Qurultaya fəxri üzv kimi dəvət olunmuş böyük türkoloq Əli bəy Hü-seynzadə, məşhur nəzəriyyəçi N.Marr, sovet ideologiyasının rəhbərlərindən A.V.Lunaçarski rəyasət heyətinə seçi-lir. Alman türkoloqu T.Mentsel I Türkolo-jı Qurultayın məşhur türkoloq V.Radlo-vun şəərəfinə keçirilməsi təklifini verir. Təklif qəbul edilir. Bununla bərabər, türkiyəli nümayəndələr də İsmayıl bəy Qaspiralının adını çəkirlər. Beləliklə, bu mötəbər elmi məclisin İsmayıl bəy Qaspiralı və V.Radlovun şəərəfinə keçi-rilməsi qərarlaşdırılır.

Qurultaya dəvət olunanlar içərisin-də adlı-sanlı alimlərin F.Köprülüzadə, A.Krımski, N.Poppenin, L.Legitinin, N.Aşmarinin və digərlərinin olması onun tarixi dəyərini daha da artırır. Ümumilikdə isə bu mötəbər elmi məc-lisdə 600 nəfər alim iştirak edir. Dinlə-nilən məruzələr elmi cəhətdən yüksək

nəzəri səviyyəsi və aktuallığı ilə səciyə-lənir. Onların heç birində kəskin mil-lətçi, şovinst baxışlara yol verilmir. Çı-xışlarda ortaq köklərə malik qohum xalqların vahid amalı, milli-mənəvi də-yərləri öz əksini tapır. Bu isə türk dün-yasının son nəticədə dünya elm və mə-dəniyyətinin daha da zənginləşməsinə, inkişafına xidmət edirdi. Ona görə də qurultayın irəli sürdüyü ciddi məsələlər hakim sovet ideologiyasının prinsipləri-nə uyğun gəlmədiyi üçün həmin türko-loji elmi axın sovetlər ittifaqının ictimai-siyasi mühitində böyük vahimə və şübhə yaradır, ağır repressiyalara yol açırdı. Əslində, yeni böyük sivilizasiya-ların yaranmasına təkan verəcək bu prosesə hakim ideologiya pantürkist, panislamist yönümündən yanaşaraq sağlam düşüncəni arxa plana keçirirdi. Milli-mənəvi yaxınlığın və birliyin ya-rada biləcəyi bütövlüyə ümumi mədəni inkişafın bir parçası səviyyəsində deyil, mövcud ideoloji meyarların tərs üzü ki-mi baxılırdı.

Bir faktı da qeyd edək ki, bu dövrü öyrənən tədqiqatçıların araşdırmaların-da göstərilir ki, keçmiş sovetlər ittifaqı tərkibində olan türk dövlətindən ilk olaraq Azərbaycanda 1920-ci ildə latın əlifbasına keçidlə bağlı komissiya yara-dılmış və bu məsələni V.İ.Lenin yük-sək qiymətləndirmişdir. Hətta Azər-baycan MİK-nin sədri S.Ağamalıoğlu Leninlə görüşmüş, əlifba məsələsində müsbət fikir əldə olunmuşdu. Lakin bü-tün bunlara baxmayaraq, 1920-ci ildən başlayan, əslində, 30-cu illərdə daha geniş cəbhədə hücumə keçən totalitar ideologiyanın bütün fəaliyyəti xalqların müstəqil düşüncəsinə, bu ideyaları işlə-yib hazırlayan, irəli sürən insanlara qar-şı çevrilmişdi.

İki əsas fikir və təklif tərəfdarları var idi

Qurultayda iki məsələ - latın qrafi-kasına keçid və ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya məsələləri mühüm yer tuturdu. Sovet rəhbərləri, əslində, bu qurultayın belə möhtəşəm səviyyədə olacağını düşünmürdülər. Elmi forum-da ən çox müzakirə edilən, fikir toq-quşmasına səbəb olan əlifba məsələsi idi. Qurultayın 17 iclasından yeddisi bu məsələyə həsr olunmuşdur. Mübahisə-lər, əsasən, iki mövqedə edildirdi: "latın-çılar" və "islahatçılar" arasında. Qurul-tay Dağıstandan "latınçı" C.Qorxmazo-vun təklifinə 101 səs, "islahatçı" Tata-rıstan nümayəndəsi Qəlimcan Şərəfin təklifinə 7 səs vermişdi. Bu məsələ ilə əlaqədar xüsusi qətnamə qəbul olun-muşdur.

"Latınçıların" əsas müddəaları on-dan ibarət idi ki, ərəb əlifbası xalqları-mızın mədəni inkişafına, elmi tərəqqi-sinə əngəldir, təhsili, savadlanmanı yu-badır, həm də türk dillərinin xüsusi-yətlərinə uyğun gəlmir. Beləliklə, I Ba-kı Türkoloji Qurultayında 7 böyük mü-zakirə obyektı oldu və müvafiq qərarla-ra imza atıldı.

Elmi toplantıda türk ədəbi dillərinin norma və üslub xüsusiyyətləri, eləcə də türk xalqlarının ana yurdu məsələsi də müzakirə obyektı oldu. Qurultay nü-mayəndələri özbək şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyində də iştirak etdilər. Qurultayın qərarına görə, II Türkoloji Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şə-hərində keçirilməsi nəzərdə tutulsa da, bu qərar dövlətin siyasətinin dəyişməsi səbəbindən baş tutmadı.

Azərbaycanda qurultaydan sonra rəsmi şəkildə yekdilliklə latın qrafika-lı əlifbaya keçid gerçəkləşdi. 1929-cu il yanvarın 1-dən sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu. İri kitab yandırma kampaniyası da bu yazını yaddan çıxarmaq məqsədi güdürdü.

Beləliklə, qurultayın qərarı nəticə-sində bütün türk respublikaları ərəzi-sində 1929-1939-cu illərdə latın qrafi-kalı əlifbadan istifadə edildi. Lakin 30-cu illərin sonunda sovet ittifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlə-rə başlanıldı. 1939-cu ildə isə SSRİ-nin milli respublikalarında ümumi Ki-ril əlifbasından istifadə qərarı qəbul edildi. Rəsmi açıqlamaya görə latın əlifbasından Kiril qrafikasına keçid heç bir müzakirə, qurultay olmadan baş tutdu, sadəcə, "zəhmətkeşlərin ümumi istəyi" adı altında pərdələndi.

Bəd niyyətlər, qanlı əməllər, ağır repressiyalar

Mövcudluğunun iki ilində, yəni qı-sa müddət olsa da, millətin tarixinə işıq saçan cümhuriyyət dövrünün istiq-lal və demokratiya ənənələrini tam sü-rətlə qırmaq, məhv etmək mümkün de-yildi. Başqa bir tərəfdən nə şəkildə olursa-olsun, Trotski, Buxarin, Zinov-yev, Kamenev və digər siyasi liderlərlə bağlı olan müxalif kommunist cəh-həsinin varlığı İ.Stalinə sovetlərin ilk illərində hərtərəfli dağıdıcı hücumə keçməyə imkan vermirdi. Yetişmə, ha-zırlıq taktikası seçən V.İ.Leninin siya-sı varisi İ.Stalin tərəfindən davam et-dirilən avtoritar və totalitar rejim stra-teji planda böyük və qanlı proqramlar hazırlayırdı. Məhz belə bir vaxt-da I Türkoloji Qurultayın nümayəndə-ləri böyük ümidlə, coşqun həvəslə el-mi etiraflarını edir, gələcək araşdırma-larını və vəzifələrini açıqlayır, fikirlə-rin üst-üstə düşməsi elmi üfüqlərə ye-ni işıq saçırdı. ÇK-nın isə dəhşətli xə-bərlərlə dolu qovluqları aşib-daşırdı. Hər çıxışı, hər cümlə, hər ifadə, söz mənalandırılır, siyasi baxımdan özləri-nə sərf olunan yönümdə yozulur, təhlil edilir və nəticə çıxarılırdı.

Azərbaycan MİK-nin dördüncü ses-siyasının 1928-ci il 11 oktyabr tarixli qərarı ilə respublika latın əlifbasına ke-çir. Əlifba islahatı ölkədə dil quruculu-ğuna böyük təkan versə də, əslində, so-vet ideoloqları üçün bu, tələsik yeni əlifbaya - latın əlifbasına keçid bütün türkdilli xalqların keçmişı ilə gələcəyi arasında körpünün uçurulmasına hesab-lanmışdı. Maraqlıdır ki, latın əlifbasını türk əlifbası adlandıraraq bir müddət onu müdafiə edənlər rus əlifbasının məcburi tətbiqi meylini hiss etdikdən sonra beynəlmilölçi bolşeviklərin əksə-riyyəti həm türk anlayışından, həm də müdafiə etdikləri türk əlifbasından im-tina etdilər. S.Ağamalıoğlu 1929-cu il-də Azərbaycanın bütün SSRİ-də və Şərqdə ilk dəfə olaraq rəsmən latın qra-fikasına keçməsinə böyük zəfər adlan-dırırdığı halda, həmin hadisənin üstün-dən bir il ötməmiş rus əlifbasının tətbi-qinin zəruriliyindən bəhs edirdi. Belə-liklə, yarım əsr ərzində, bir millətin üç əlifbadan istifadə etmək məcburiyyə-tində qalması, əslində, böyük bir faciə idi! Bunu obyektiv qiymətləndirmək və etiraz etmək əvəzinə, ziyalıların çoxu susurdu. Təbii ki, bunların səbəbləri var idi: milli ziyalıların böyük əksəri-yəti kütləvi şəkildə 1937-1938-ci illər-

də repressiya olunurdu. Digər tərəfdən, rus əlifbasına etiraz edə biləcək istəni-lən ziyalının həmin aqibətə düşər olma-sı hamını vahiməyə salırdı.

Dilçi alimlərin fikrincə, rus əlifbası-nın olduğu kimi qəbul edilməsinin tə-rəfdarları yaxşı anlayırdılar ki, mərkəz məhz bu qərarın üzərində dayanacaq. Və gözlənildiyi kimi də oldu! Sovet ideoloqları nə etdiklərini yaxşı başa dü-şürdülər: Azərbaycan insanı rus insanı kimi düşünməyə, yazmağa və kommu-nizm xəyalı ilə yaşamağa məhkum və buna məcbur edilirdi. İrəlidə isə gör-kəmli dilçi alimləri böyük repressiya burulğanı gözləyirdi. Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynallı, Yu-sif Vəzir Cəmənzəminli, Ayna Sultano-va, Hüseyn Cavid, Vəli Xuluf lu, Sal-man Mümtaz... kimi güclü və işıqlı zi-yalıların nə qədər böyük arzuları ürək-lərində boğulub məhv ediləcəkdı...

Xalqını sevən "xalq düşmən"ləri

Repressiyaya uğrayan, həbslərdə çürüyən insanların böyük əksəriyyəti 1926-cı ildə olan I Bakı Türkoloji Qu-rultayın nümayəndələri idi. Bəs bu in-sanların günahı nə idi? Axı onlar türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mənəvi dəyərlərinin yaşadılmasın-a misilsiz töhfələr vermiş, dilçilik, lat-tın qrafikasına keçid, terminologiya, or-foqrafiya, tarix, ədəbiyyat, folklor, in-cəsənət, etnoqrafiya, metodika sahələ-rində problemlərin həllinə və inkişaf yollarına işıq salan baxışlar sisteminin əməli-nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlamışdılar, genişmiqyaslı yaradıcılıq fəaliyyəti göstərmişdilər.

Stalin repressiyası qurbanlarının çoxu istintaq zamanı Ruhulla Axundo-vun adını çəkirdi. Guya sovet dövləti-nə, Kommunist Partiyasına dönmüklüyü bu insandan öyrənmişdilər. Belə çıxır-dı ki, sovetlərin ən böyük düşməni 1919-cu ildən ÜK(b)P-nin üzvü olan, qısa ömrünü sovet dövlətinin inkişafına həsr edən, alim, publisist, tərcüməçi kimi şöhrət qazanan, qəlbən inandığı, sevdiyi quruluşa sədaqətlə xidmət gös-tərən Ruhulla Axundov idi. Respubli-kada Mərkəzi Komitənin katibi vəzifə-sinə qədər yüksələn bir insan necə "xalq düşməni"nə çevrilə bilirdi?! 1920-1926-cı illərdə R.Axundovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan dilində Leni-nin 26 əsəri çap olunmuşdu. 1927-1932-ci illər ərzində Marks və Engelsin 15 min tirajla 5 əsəri, Leninin 106 min nüsxə ilə 19 əsəri Azərbaycan dilində işıq üzü görmüşdü. Təbii ki, bu, çox mən-tiqsiz bir yanaşma idi. Amma bütün bunlara baxmayaraq, sovet rejimi Ru-hulla Axundova 41 yaşında güllələnmə hökmü vermişdi.

Qeyri-adi fitri istedadı, dərin elmi biliklərə malik olan görkəmli alim Bə-kir Çobanzadənin məhkəməsi 20 dəqi-qə çəkmişdi. Ömrü də qısa olmuşdu - cəmi 44 illik bir həyat yaşamışdı. O, Azərbaycanda Yeni Əlifba Komitə-sinin sədri, Yeni Türk Əlifbası Ümu-mittifaq Mərkəzi Komitəsinin rəhbəri təyin edilmişdi. Orta Asiyada, Tatarıs-tanda, Bolqarıstan və Krımda latın əlif-basına keçidlə əlaqədar ciddi iş apar-mışdı. 1937-ci il yanvar ayının sonunda onu Kislovodskda dincəldiyi "Qorn-yak" sanatoriyasında həbs edirlər. Əv-vəlcə, Pyatigorsk həbsxanasında saxla-nılır, sonra Bakıya götirilir. 1937-ci il oktyabrın 12-də güllələnməyə məhkum edilir.

Bəs Hənəfi Zeynallı nədə günah-landırılırdı? Elə işlərdə, elə hərəkətlər-

də ki, onların heç biri alimin fəaliyyəti-nə yaxın belə gəlmirdi. Həqiqət kimi qələmə verilən bütün günahlara görə məhkəmə qaydasında cəzalandırılmaz-dan əvvəl o, akademiyada tutduğu bü-tün vəzifələrdən çıxarılır. Nazim Əfən-də, İsmayıl Hikmət, Xəlil Fikrət, Bəkir Çobanzadə və başqaları ilə əlaqə saxla-dığına görə ittiham olunur. Görkəmli alimə 1937-ci il oktyabrın 12-də ən ağır cəza - güllələnmə hökmü verilir.

Azərbaycanın xalq maarif komissa-rı, "Şərq qadını" jurnalının redaktoru, ədliyyə komissarı və Ali Məhkəmənin sədri olmuş Ayna Sultanova çox tez ba-şa düşmüşdü ki, uğrunda vuruşduğu qu-rulus, dəstəklədiyi hökumət heç də onun ümidini, inamını doğrultmur. Müəyyən müddətdən sonra Stalinlə görüşüb mövcud rejimlə bağlı şikayət-lərini bildirmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə Moskvaya gedərkən elə vağ-zalda həbs olunur. 3 iyul 1938-ci ildə onun da ölüm hökmü oxunur. A.Sulta-novanın qardaşı Qəzənfər Musabəyov və həyat yoldaşı Həmid Sultanov da (I Türkoloji Qurultayın nümayəndələri olmuşlar) repressiyaya məruz qalmış və "xalq düşməni" kimi həyatlarına son qoyulmuşdu.

Böyük ideallarla yaşayan görkəmli folklorşünas-alim Vəli Xuluf lu da o za-manlar yeni əlifbanın yaradılmasında vətəndaş fəallığı ilə iştirak etmişdi. So-vet siyasi ideoloji sistemi ərəb əlifbası tərəfdarlarını mürtəcə, latınçıları isə ye-nilikçi kimi qələmə verirdi. Şübhəsiz ki, yeni əlifbaya keçid Vəli Xuluf lunun dediyi kimi, "yalnız hərəflərin dəyişdi-rilməsi demək deyildir, bu eyni zaman-da yeni dövrün, xüsusilə də türkdilli xalqların ictimai-siyasi, mədəni həya-tında mühüm rol oynaya biləcək tarixi hadisə idi". Repressiya dalğası 1938-ci ildə bu görkəmli alimin də həyatını ya-rımcıq qoyur.

Azərbaycanın xalq maarif komissa-rı, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, publisist Mustafə Quliyev 1937-ci il avqustun 2-də həbs edilir, istintaqı bir ilə yaxın çəkir, 30 dəfədən çox dindirilir. Hər ifadəsinin sonuncu cümləsində haqqın-da deyilənlərin, yazılanların uydurma və böhtan olduğunu bildirirdi. Buna əhəmiyyət verməyən əzgınları M.Quli-yevi 2 iyul 1938-ci ildə güllələnməyə məhkum edirlər.

Şair, publisist, görkəmli ədəbiyyat-şünas, mətnşünas-alim Salman Mümtaz 1920-1937-ci illərdə 24 kitab, 70-dən çox məqalə çap etdirmiş, 100-dən artıq Azərbaycan və Yaxın Şərq şairi haq-qında tədqiqatlar aparmışdır. Milli ba-xışlarına görə, o da təqib olunmuş və repressiyaya məruz qalmışdır. 1937-ci il oktyabrın 8-də həbs edilmiş, 1941-ci ilin 21 dekabrında ona ölüm hökmü ve-rilmişdir. Həmin illərdə Hüseyn Ca-vid, Mikayıl Müşfiq, Əli Nəzmi, Əh-məd Cavad, Əmin Abid, Sanılı və baş-qaları xarici dövlətlərə casusluqda, "pantürkizm"də günahlandırılaraq re-pressiya olunmuşlar. Uzun illər rəhbər vəzifələrdə işləmiş Mirzə Davud Hü-seynov, ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Pepinov, 40 yaşına çatmamış "qı-rımızı terror"un qurbanı olmuş, gözəl publisist, jurnalist, nəşir Həbib Cəbi-yev, görkəmli pedaqoq Cabbar Məmmədzadə, Azərbaycanda xalq təhsili-nin inkişafında müstəsna xidmətləri olan maarifçi-ziyalı, Şuşada açılan da-rülmüəlliminin ilk təşkilatçısı və mü-diri Məseyib İlyasov, maarif xadimi Pənah Qasimov, dilçi, türkoloq-alim-lər Əziz Qubaydullin, azərbaycanlı milli kadrların yetişdirilməsində bö-yük rol oynamış, qırmızı professor Bo-ris Tixomirov, Aleksandr Bukşpan... pantürkist, panislamist "məvqələrinə görə" güllələnmişlər.Tanınmış türko-loq Xalid Səid Xocayev də repressiya burulğanının qurbanı olmuşdu.

Siyahıda yüzlərlə belə dəyərli, və-tənpərvər ziyalıların adları vardır. On-ların acı ömür hekayələrini oxuyanlar ancaq dəhşətə gəlirlər! I Türkoloji Qu-rultay mühüm tarixi bir dövrdə keçiril-mişdi. Bu möhtəşəm tədbir hər şeydən öncə siyasi bir hadisə idi. 100-dən artıq nümayəndəsinin - seçmə alim və mütə-fəkkirlərin həbsi və fiziki məhvi ilə bi-tən bu elmi toplantı yaxın tarixin ən bö-yük ziyalı-alim soyqırımı idi.

İradə ƏLİYEVA,
"Azərbaycan"